

KALMAN ČEHAK,

Sr. Karlovci

NEKI ASPEKTI I REZULTATI INDUSTRIJALIZACIJE VOJVODINE DO 1914. GODINE

Ako prihvatimo za najispravnije gledište ono »koje smatra da je industrijska revolucija proces neprekidnog tehnološkog usavršavanja... koji... prelazi iz jedne faze u drugu savršeniju fazu proizvodnje...«,¹ kako je to u tezama za diskusiju istaknuto, onda nam je lakše odrediti početak ove revolucije u Vojvodini u globalu, kao i granice prelaza iz prve u drugu i svaku dalju fazu. Pogotovu je to tako, ako u potpunosti prihvatimo kao utvrđenu i potvrđenu činjenicu da pri određivanju pojedinih faza industrijske revolucije za odlučujućeg činioca treba uzimati poreklo mehaničke pokretačke snage, koja je nezavisna od prirodnih uslova.

Polazeći sa tih pozicija, možemo utvrditi da je proces koji nazivamo industrijskom revolucijom otpočeo u Vojvodini 60-ih i 70-ih godina XIX veka pojavom parnih pogonskih mašina koje preuzimaju na sebe ulogu kinetičke energije vode, vetra, stoke, ljudi u pokretanju mašina radilica i njena prva faza traje do sredine zadnje decenije XIX veka, kada uvlačenjem u proces proizvodnje motora sa unutrašnjim sagorevanjem kao i električne energije nastupa druga faza ove revolucije, koja traje do današnjih dana.

U ovom referatu tražim odgovore uglavnom na ova pitanja:

- kakvi su bili istorijski uslovi i politički okviri koji su određivali obim i dinamiku industrijskog razvitka,
- kakvu je ulogu odigrala politika državnog potpomaganja industrije i favoriziranja centra na račun periferija,
- u kojim granama dolazi pre, u kojima sa zakašnjenjem do industrijske revolucije, i zašto,
- dejstvo krize hiperprodukcije,
- uloga monopola.

¹ Nikola Vučo, Industrijska revolucija u jugoslovenskim zemljama. Teze za diskusiju. Okrugli sto na temu: Industrijska revolucija u jugoslovenskim zemljama, Zagreb, 18—19. 12. 1972. 3.

Istorijski posmatrano, istočnoevropske zemlje, među njima i oblasti koje čine današnju Vojvodinu, već u doba opadanja feudalizma bile su zaostale na polju tehnike i podele rada. Gradovi su se tu znatno sporije razvijali, očuvan je feudalni veleposed s pretežno majurskim načinom obrade zemlje uz iskorišćavanje radne rente. Proizvodnja zanatsko-manufakturalne robe je takođe znatno zaostajala. Podela rada između sela i grada nije bila dovoljno razvijena, a zaostalo esnafsko zanatstvo nije moglo da preobliči gradski agrarni proletarijat u industrijski. Robna proizvodnja je postojala jedino u poljoprivredi, zbog čega se unutrašnje tržište sporo razvijalo, što je usporavalo koncentraciju kapitala. I prvobitna akumulacija kapitala se javlja sa velikim zakašnjenjem.

Posle proterivanja Turaka iz naših krajeva razvila se žestoka politička borba između bečkog dvora i mađarskog plemstva za ove krajeve. Narodi, doseljeni sa raznih strana, bili su najčešće samo objekti, veoma retko i subjekti ove političke borbe, koja je neposredno uticala i na privredna kretanja.

U početku je bečki dvor bio veoma zainteresovan za brži ekonomski razvitak južnih krajeva Ugarske radi ostvarenja dalekosežnih ciljeva — stvaranja etički monolitnog, politički jedinstvenog carstva — te i tu vodi merkantilističku politiku. Kao rezultat takve politike javlja se manufaktura kudelje u Bačkoj, sukna, čoje, kože u Banatu, razvija se svilarstvo, mlinarstvo i druga proizvodnja. Pogotovu je Banat favorizovan jer je ostao sve do pred kraj XVIII veka krunska oblast. Onda su cehovi bili nepoželjni da ne bi postali kočnicom kapitalističkih gibanja.²

Ta se politika menja za vreme francuske revolucije i feudalne reakcije u Austriji. A za vreme vladavine Svete alijanske Ugarska u celini, i posebno krajevi koji čine današnju Vojvodinu, trebalo je da ostanu to što su postali za vreme napoleonovih ratova — žitnica zapadnog dela carstva, gdje se razvila manufaktura i otpočela je industrijska revolucija.³

Kapital koji se stvarao u našim oblastima putem zakasnele ali veoma ljute prvobitne akumulacije ulaže se u trgovinu poljoprivrednim proizvodima, prvenstveno pšenicom,⁴ i donekle u samu poljoprivredu, u proizvodnju pšenice, kao i, do krize vunarstva, u ovčarstvo. Akumulirani trgovački kapital se takođe po pravilu ne ulaže u manufakturu i industriju, već ponovo u trgovinu ili u poljoprivredu, a ako se i ulaže u manufakturu i industriju, najčešće se to čini van onog područja gde je oploden.

Pod takvim uslovima nije se mogla razviti u dovoljnoj meri ni obična kapitalistička kooperacija, niti manufaktura ni posle revolucije 1848. godine kada je ukidanjem kmetstva otklonjena najveća prepreka kapi-

² Opširnije videti: Kalman Cihak, Radnički pokret u Banatu do osnivanja Socijaldemokratske partije Ugarske 1866—1890. Novi Sad 1971, 13—15.

³ Sándor Vilmos, A tőkés gazdaság kibontakozása Magyarországon 1849—1900. Budapest 1958, 16.

⁴ Novi Bečej je 1840-ih godina najveći centar trgovine žitaricama u celoj Monarhiji. Tu se nalaze od tvrdog materijala sazidani silosi, trgovačka flota ima blizu 300 lađa za prevoz više od jednog miliona požunskih merova žita godišnje. Centar je i za izvoz duvana. (Fényes Elek, Magyarország leírása II. Pest 1847, 348).

talističkom razvitku. Pod uslovima liberalnog kapitalizma, koji u nas nije ni bio mnogo liberalan, jer je Austrija našla mogućnosti da u interesu jačanja materijalne baze apsolutističke i centralističke monarhije stavlja, prvenstveno putem carinske politike, svoju manufakturu i industriju u odnosu i na banatsku, bačvansku i sremačku u povoljniji položaj,⁵ dolazi do nazadovanja manufakture kudelje u Bačkoj,⁶ sukna, čoje i kože u Banatu, do propadanja svilarstva i tu i tamo.⁷ Jedino je prehrambena manufaktura (mlinarstvo, proizvodnja alkohola i sl.) kao i građevinskog materijala izdržala konkurenciju, uglavnom zahvaljujući veoma bogatoj sirovinskoj bazi i jeftinoj radnoj snazi, postojanju dobrih vodenih putova i relativno rano izgrađenom železničkim prugama. Naime prva železnička pruga u Banatu je izgrađena 1854. godine, znači svega 29 godina nakon prve pruge u Engleskoj i svetu, a samo 19 godina posle izgradnje prve pruge u Nemačkoj. Tim pre, jer izgradnja železnica unosi novu dinamiku u ovdašnju ekonomiku, i prouzrokuje premeštanje centara trgovine, zanatstva i manufakture iz nekih starijih u nove centre.

U ugarskom delu Monarhije postojali su povoljni uslovi za razvitak nekih grana metalne industrije i mašinogradnje zahvaljujući, pre svega, sirovinskoj bazi, jeftinoći eksploatacije, prilično burnoj izgradnji železnica i sve većim potrebama poljoprivrede.⁸ U nas se razvila, međutim, još jedino proizvodnja cementa i uglja u Beočinu i Vrdniku, donekle mašinogradnja — zapravo manufaktura poljoprivrednih alata i mašina u Vršcu, V. Bečkerek, Novom Sadu i dr.

Domaća radinost u Vojvodini takođe nije odigrala značajniju ulogu na polju razvijanja industrijskog kapitala. Mada je ta radinost, naročito tekstilna, bila dosta razvijena u seljačkim domaćinstvima (srpsko platno, čipkarstvo, ćilimarstvo, o čemu svedoče i godišnji i monografski izveštaji pojedinih trgovačkih i zanatskih komora⁹) ona je uglavnom podmirivala, s manjim izuzecima, samo porodične potrebe samih proizvođača. Rad za kapitaliste, manufakturaliste i trgovce bila je ređa pojava. Znači, domaća radinost se odvijala van domena kapitalističke robne proizvodnje. Ukoliko je bilo izuzetaka, do toga je došlo sa dosta zakašnjenja, tada kada je u zapadnoj Evropi bila davno završena industrijska

5 Akceptiram u potpunosti najnovija nastojanja mađarskih privrednih istoričara da revidiraju neke ranije neodržive stavove, dogmatska shvatanja u pogledu austro-ugarskih ekonomskih odnosa, o čemu je Đerđ Gal govorio u Zagrebu na sastanku Okruglog stola (Savez društava istoričara Jugoslavije, Jugoslovenska komisija za ekonomsku istoriju, Stenografski zapisnik, Beograd 1972, 108—109) i uvažavam Galovu preporuku da i jugoslovenski istoričari treba donekle da revidiraju svoje stavove o ulozi Austrije u odnosu na naše krajeve. No, ostaje neosporna činjenica da su vladajući krugovi i vanprivrednim instrumentima uticali na privredna kretanja. Intervencije su uvek zavisile od odnosa snaga između austrijske vladajuće buržoazije i mađarske veleposedničko-krupnokapitalističke elite, odnosno između merkantilista i agraraca u ugarskim okvirima. Ovome treba dodati i težnju k izgradnji centralizovane i monolitne monarhije, s jedne, odnosno izgradnje punog gospodstva u »svom« delu carstva, s druge strane.

6 Opširnije videti: Josip Mirnić, Radnički pokret u Bačkoj do formiranja Socijaldemokratske partije Ugarske, Novi Sad 1963. 23.

7 Kalman Čehak, n. d. 17—18 i 55—56.

8 Iz tih razloga teška industrija se u postnagodbenom periodu sve do kraja prvog svetskog rata brže razvijala u mađarskom delu dualističke monarhije.

9 U Kikindi je 1880. bilo u pogonu u seoskim domaćinstvima više od 1000 razboja. Radila je ovde i škola za tkače, koja je dobijala materijalnu pomoć države, ali je došlo do nazadovanja i škola je prestala da radi (A Temesvári kereskedelmi és iparkamara monografikus jelentése kerületének közigazdasági viszonyairól, Temesvár 1896; skraćeno: Monografski izveštaj Temišvarske komore, 1896, 128—129).

revolucija. Primera radi navešću da je jedno od najznačajnijih preduzeća domaće radinosti, preduzeće Grinbaum Vilmoša (Grünbaum) u Velikom Bečkereku, osnovano 1856. godine, razgranalo svoje poslovanje tek osamdesetih godina XIX veka.¹⁰ Najznačajnija tekstilna fabrika podignuta u Banatu, fabrika ćilimova i sukna za tapetiranje namještaja u Velikom Bečkereku osnovana 1895. godine, takođe je preuzimala proizvode stotinjak porodica proizvođača u domaćoj radinosti i plasirala ih na tržište.¹¹

Industrijalizacija, i to pre svega ne vojvođanska već strana i inostrana, neposredno je uticala na dalji razvitak zanatske proizvodnje. Neki neperspektivni zanati su iščezli, drugi su se brže razvijali, a neki ne mogu izdržati konkurenciju i propadaju. Kožarska manufaktura je sedamdesetih i osamdesetih godina XIX veka potpuno propala u Vojvodini, a izvoz sirove kože u Nemačku i Severnu Ameriku se povećao. Upravo s tim raste uvoz gotove kože, pa obučarstvo kao zanat napreduje, mada se sve jače suočava sa konkurencijom industrije obuće.¹² Isti je slučaj i sa tkačkim zanatom koji iščezava, a krojačka struka sve više napreduje, čak ostvaruje izvoz u Srbiju i Rumuniju, mada se krojači žale na konkurenciju velikih firmi u Budimpešti i Beču.¹³ Manufaktura bu radi u Vršcu i Beloj Crkvi propada pod udarom filoksera koja je uništila vinograde, kao i zbog pojave nelojalne konkurencije. Manufaktura se prvo svela na nivo zanatstva da bi zatim i zanatlije otišle u Srbiju.¹⁴

Nerazvijena manufaktura, slabo razvijeno zanatstvo, koje, dobrim delom, nije dostiglo ni nivo proste kapitalističke kooperacije i robne proizvodnje, i domaća radinost, koja se zatvorila u okvire samostalnih seoskih gazdinstava, nisu bile sposobne da stvore solidnu osnovu za industrijsku revoluciju. Zato ova revolucija u našim krajevima liči više po svom dinamizmu i po obimu na evoluciju, jer je proces uvlačenja parnih mašina u proizvodnju bio prilično usporen istorijskim, prirodnim, kao i društveno-političkim uslovima.

Tu tezu dokazuju i statistički podaci iz 1900. godine, kao i neki drugi pokazatelji. Godine 1900. u Bačko-bodroškoj županiji bilo je u industriji i zanatstvu ukupno 26.738 preduzimača, od toga 17.418 nisu zapošljavali ni jednog radnika, 5.363 samo po jednog, 2.064 po 2, 1.431 po 3—5, 315 po 6—10, 106 po 11—20 i samo 41 preduzimač je zapošljavao preko 20 radnika.¹⁵ Odnos preduzeća i zaposlenih u njima su veoma slični i u ostalim županijama koji čine (delom) teritoriju današnje Vojvodine.¹⁶ Koncentracija zaposlenih nije znatno veća ni u gradovima Vojvodine (zajedno sa Zemunom) nego na selu, što se vidi iz donje tabele.¹⁷

10 Kalman Čehak, n. d. 60.

11 Ibidem.

12 Zanatlije su često zatražile zaštitu od mesnih pa i županijskih organa vlasti od konkurencije industrijske robe. Ti organi su u više mahova pokušali da im izađu u susret, kao što je to 1897. godine učinio veliki župan Torontalske županije u interesu obučara u V. Bečkereku. Ministar finansija je, međutim, odgovorio da ne može zabraniti fabrici obuće iz Medlinga da otvori i drugu prodavaonicu obuće u V. Bečkereku. (Magyar Országos Levéltár, fond Ministarstva trgovine K 231; skraćeno: MOL K 231 — 1897—2—57699.)

13 Monografski izveštaj Temišvarske komore, 1896, 85—87.

14 Kalman Čehak, n. d. 63—64.

15 A magyar korona országainak 1900—évi Népszámlása (skraćeno: Popis 1900), Budapest 1904, 368.

16 Ibidem, 724, 740, 948.

17 Ibidem, 368, 724, 740, 948.

Naziv grada	Broj preduzeća sa određenim brojem radnika i bez njih							ukupno
	bez	sa 1	sa 2	sa 3-5	sa 6-10	sa 11-20	preko 20	
Senta	537	205	72	53	10	4	2	883
Subotica	1842	422	176	158	45	18	9	2670
Novi Sad	863	240	153	150	51	19	8	1484
Sombor	849	211	98	100	21	13	1	1293
Bela Crkva	335	112	83	84	19	4	—	637
Vršac	751	223	142	111	29	16	4	1276
Kikinda	470	153	89	57	12	1	4	786
V. Bečkerek	719	154	104	82	19	8	5	1091
Pančevo	519	159	74	105	25	5	3	890
Sr. Karlovci	110	28	16	15	3	—	1	173
Sr. Mitrovica	311	104	57	52	5	9	4	542
Petrovaradin	99	27	11	13	3	—	—	153
Zemun	325	157	64	70	14	4	6	640

Ne raspoložemo, doduše, sa ovako preciznim podacima o broju i jačini pogonskih mašina u pojedinim preduzećima, ali za ilustraciju mogu veoma dobro poslužiti podaci o vršačkim preduzećima iz 1898. godine. Tim pre što se radi o eklatantnom i o tipičnom primeru. Na spisku se nalaze 16 industrijskih preduzeća, kojima su epitet »industrijsko preduzeće« i »fabrika« darovali mesni organi vlasti i Temišvarska trgovačka i zanatska komora, mada zapošljavaju od 2 do 36 radnika, a snabdevena su sa parnim mašinama od 3 do 150 konjskih snaga. Fišerova (Fischer) fabrika alkohola je snabdevena sa parnom mašinom od 20 HP i zapošljava 25 radnika; fabrika konjaka braće Lojgauer (Leugauer) od 10 HP, ali trenutno ne radi; od četiri parna mlina najveći je vlasništvo akcionarskog društva, snabdeven je parnom mašinom jačine 150 HP i zapošljava 16 radnika; parni mlin Adler Mikše ima parnu mašinu od 30 HP i zapošljava 15 radnika; Sajbertov (Seibert) parni mlin ima parnu mašinu od 20 HP i 5 radnika; Popovićev parni mlin na valjke ima mašinu od 18 HP i 7 radnika; škrobara »Union« dobija pogon od parne mašine jačine 24 HP i zapošljava 36 radnika; Cofmanova (Zoffmann) pivara od 8 HP i 19 radnika; fabrika salame braće Andrejević parnu mašinu od 4 HP, trenutno ne radi (radi samo u zimskim mesecima); vršačka ciglana parnu mašinu od 12 HP i 15 radnika, s tim da u fabrici rade i nadničari u sezoni izrade čerpiča za pečenje cigle; Sajdlerova (Seidler) fabrika mašina i livnica ima parnu mašinu od samo 3 HP, ali zato zapošljava 25 radnika; Nojkomova (Neukomm) fabrika mašina, livnica i fabrika konjaka takođe je snabdevena parnom mašinom od svega 3 HP a zapošljava 15 radnika; Cirherova (Zirher) radionica nameštaja ima parnu mašinu od 6 HP i zapošljava 13 radnika; Kiršnerova (Kürschner) štamparija dobija pogon od parne mašine jačine 3 HP i zapošljava samo 2 radnika; fabrika asfalta sa parnom mašinom od 20 HP zapošljava 15 radnika; a najnovije preduzeće: vršačka elektrana proizvodi električnu struju uz pomoć tri parne mašine od po 120 HP, a zapošljava samo 10 radnika.¹⁸

¹⁸ MOL K 231—1898—7—16535 (20758).

Iz ovih podataka se vidi, koliko je iluzorno tačno odrediti samo na osnovu jednog podatka (broja zaposlenih) radi li se o industriji ili prosto kapitalističkoj kooperaciji ili (u suštini) o manufakturi, koja koristi, doduše, i mehaničku energiju jedne male parne mašine, kao što je to slučaj i kod jednog i kod drugog vršačkog metalnog preduzeća.

Ni statističari u Ugarskoj nisu imali jedinstven stav o ovom pitanju sve do 1890. godine. Prema popisu iz 1871. godine u Ugarskoj (zajedno sa Hrvatskom) bilo je 2705 industrijskih preduzeća, jer su sva preduzeća bila evidentirana kao takva ako su vlasnici izjavili da se radi o industrijskom preduzeću. Počev od 1890. godine status fabrike se priznaje samo preduzećima sa preko 20 zaposlenih radnika, bez obzira na to sa kakvim energetske mašinama one raspolažu te je broj industrijskih preduzeća »opao« na nešto više od dve hiljade. Za mene koji posmatram ovo pitanje pre svega sa aspekta radničkog pokreta, tj. odnosa radnika prema svom vlastitom položaju, svojoj perspektivi svaki je radnik industrijski ako radi u preduzeću u kome je koncentracija radne snage i energetskih postrojenja, srazmerno, velika — velika u odnosu na zanatsku radionicu. Ta okolnost bitno uslovljava formiranje klasne svesti kod radnika.

II

Austro-Ugarska Monarhija je činila zajedničko carinsko područje, te mađarska vlada nije mogla carinskom politikom zaštititi domaću industriju od konkurencije razvijenije austrijske, i zato pristupa politici državnog potpomaganja industrije. Istovremeno vodi i politiku favoriziranja centra na račun periferija. Takva politička orijentacija nosi u sebi određenu klasnu, ali i nacionalnu preokupaciju njenih kreatora, s toga je nužno opterećena raznoraznim kompromisima. Kompromisima između vladajućih krugova Austrije i Ugarske, agraraca i merkantilista u samoj Ugarskoj, nosilaca finansijskog kapitala i srednje i sitne buržoazije unutar merkantilista. Politika državnog potpomaganja industrije i favoriziranja centra na račun periferija odrazila se na industrijalizaciju Vojvodine, i uvek je zavisila od odnosa snaga navedenih interesnih grupacija i njihove zainteresovanosti za naše krajeve sa gledišta tržišta industrijskih proizvoda, sirovinske baze ili proizvođača industrijskih proizvoda.

Posle Nagodbe iz 1867. godine dolazi do političke stabilizacije i konsolidacije režima što blagotvorno deluje na priliv inostranog kapitala u Ugarsku, posredstvom Pešte i u naše krajeve. Dolazi i u nas do osnivanja niza novčanih zavoda: banaka, štedionica i zadruga na bazi akumuliranog domaćeg kapitala, koji se povezuje preko peštanskih banaka i sa inostranim kapitalom.¹⁹

Istovremeno se osnivaju i akcionarska društva radi podizanja industrijskih preduzeća, uglavnom za preradu poljoprivrednih proizvoda i za proizvodnju građevinskog materijala.²⁰ Takođe i neki inokosni kapi-

¹⁹ Josip Mirnić, n. d. 46—48 i Kalman Čehak, n. d. 23—29.

²⁰ Ibidem, 55—62, odnosno 43—65.

talisti ulažu u ovoj eri gruntovanja svoj kapital u fabrike. Tu ogromnu preduzimačku volju naglo preseca krah na bečkoj berzi 1873. godine i novčana kriza kao i kriza hiperprodukcije koja zahvata celu Evropu, ali koja, logikom stvari, najteže pogađa najslabije. Tu se krizu nije ni prebrodilo, a već je došla agrarna kriza koja je bila dvojaka. Sedamdesetih godina javlja se nestašica pšenice zbog niza nerodnih godina što pogađa mlinarstvo, a zatim dolazi do pojave jeftinog prekomorskog, ali i ruskog i rumunjskog žita na evropskom tržištu, što prouzrokuje u nas pad cene i do 50%.²¹ Nastale teškoće su donekle prebrođene zatvaranjem austrougarskog tržišta za ugarske poljoprivredne proizvode i povećanjem produktivnosti 90-ih godina XIX veka.

Zapravo posledice carinske unije i agrarne krize su navele mađarsku vladu na to da pođe putem državnog potpomaganja privrede. No ta politika je plod kompromisa merkantilista i agraraca. Zato osamdesetih godina, kada počinje njena primena ne donosi takoreći nikakve rezultate.

Merkantilisti su, naime, zahtevali oslobođanje od plaćanja državnih i opštinskih poreza na 20 godina za sva preduzeća koja će se podići do 1886. godine, nadalje ukidanje carina na uvoz potrebnih mašina i celokupne opreme, besplatno dodeljivanje zemljišta, monopol državnih porudžbina, preuzimanje od strane države 20% deonica bez prava na dividendu, povoljniju železničku tarifu za industrijsku robu i premije za izvoz u inostranstvo. Zakonskim članom 44. iz 1881, međutim, samo su oslobođene izvesne kategorije novopodignutih kao i proširenih industrijskih preduzeća od plaćanja poreza u trajanju do 15 godina. Od ovog zakona i novog, donetog 1890. godine, najveću korist su imali veleposednici, jer od ukupno 640 fabrika podignutih na bazi ovih zakona, 404 su podignute na veleposedima i bile su fabrike alkohola. Vojvođanski veleposednici su potpuno ravnopravno uživali blagodeti ovih zakona. Samo na imanju Lederera u Čoki podignute su četiri špiritane, a primala je državnu pomoć u trajanju od 1. I 1893. do kraja 1898. godine i fabrika alkohola Lazara Dunderskog u Čelarevu,²² kao i fabrika alkohola i jestivog ulja takođe vlasništvo Lazara Dunderskog u Srbobranu, osnovana 1896. godine, koja je snabdevena parnom mašinom jačine 80 HP i zapošljavala odmah na početku 16 radnika.²³ Od ostalih fabrika samo su poneke dobijale poreske olakšice devedesetih godina, kao npr. fabrika skroba »Union« u Vršcu, vlasništvo jedne budimpeštanske firme, pošto je početkom ovog desetleća modernizovana. Poreska olakšica je, međutim, trajala samo 3 godine i uzaludne su bile molbe fabrike kao i podrška mesnih organa vlasti (velikog župana gradova Vršca i Pančeva) i Temišvarске trgovačke i zanatske komore, kao i obrazloženje da je i za poljoprivredu ovog regiona od prvorazrednog značaja ova fabrika jer otkupljuje i prerađuje znatne količine sirovina, pre svega kukuruza, vlada nije produžila poresku olakšicu na narednih 6 godina.²⁴ Fabrika ćilimova i sukna za tapetiranje nameštaja u Velikom Bečkereku i još

21 Ibidem.

22 MOL K 231-1898-6-63101.

23 MOL K 231-1897-2-15706.

24 MOL K 231-1896-2-19948.

neke druge novopodignute, odnosno proširene takođe dobijaju poreske olakšice, ali ne gotovo nikada u trajanju od 15 godina, već znatno kraće. Inače velikobečkerečka fabrika ćilimova a. d. osnovana je 1895. godine, kada je snabdevena parnom mašinom jačine 18 HP i zapošljavala je 120 radnika.²⁵ Novosadska i pančevačka svilara i predionica mogle su postojati zato što je bio, pored postojanja prirodnih i drugih uslova, zaključen ugovor o tome između mađarske vlade i jedne italijanske firme još 1879. godine. Početkom devedesetih godina ove svilare, a pogotovu pančevačka, dospele su u ne malu krizu. Pančevačka svilara je, naime, od svog osnivanja 1882. godine do 1894. godine proizvela 28.852 kg svilenih vlakana, maksimalnu proizvodnju je postigla 1889. godine sa 6010 kg, a minimalnu 1893. godine sa svega 322 kg, pa je broj vretena opao sa 80 na samo 20.²⁶

Do preokreta u politici državnog potpomaganja industrije dolazi donošenjem zakona iz 1899. godine. Ne samo zato što je suma dodeljena industriji višestruko premašila ranije sume već i stoga što je znatno više dodeljeno tekstilnoj, hemijskoj, metalnoj i mašinskoj industriji.²⁷ U još većoj meri se ta konstatacija odnosi na zakon iz 1907. godine.²⁸ R. Keler (Keller) u svojoj knjizi o državnom potpomaganju industrije u Ugarskoj već 1906. tvrdi da je ugarska tekstilna industrija isključivo plod te i takve politike,²⁹ što, naravno, treba primiti sa izvesnom rezervom.

Odmah nakon donošenja zakona iz 1899. godine došlo je do krize hiperprodukcije, koja potresa i velika budimpeštanska akcionarska društva do te mere, da su u periodu 1900—1903. godine izgubile oko 10% osnovnog kapitala.³⁰ Manja preduzeća, pre svega ona privatna, ali i akcionarskih društava, masovno propadaju, zbog čega se ponovo zaoštravaju odnosi između agraraca i merkantilista, kao i odnosi između nosilaca krupnog, s jedne, i srednjeg i sitnog kapitala, s druge strane. Za vreme ove krize srednji i sitni kapital zahteva samostalno carinsko područje za Ugarsku, a krupni finansijski kapital se zalaže za intenzivnije državno potpomaganje industrije. Zakon iz 1907. godine je zapravo nov kompromis između suparničkih strana. Novina u ovom zakonu je ta, što vlada dobija potpuno određene ruke u pogledu određivanja koje su te industrijske grane koje valja pomagati iz državne blagajne.³¹

²⁵ MOL K 231—1898—7—16535.

²⁶ Monografski izveštaj Temišvarske komore, 1896, 82. O ukupnim rezultatima državnog potpomaganja industrije do 1900. godine govori industrijska statistika iz 1898. godine, ali koja daje podatke i za 1899. i 1900. godinu. Iz ove statistike se vidi da je država sve do 1880. godine izdvajala samo simbolične sume. Godine 1868. samo 128 K i 28 novčića, sledećih godina ova suma varira oko 15.000—20.000 K i tek počevši od 1880. godine konstantno je iznad 100.000 K, da bi 1893. dostigla sumu od 297.700, sledećih godina i preko 500.000, pa i 600.000 K, ili od 1868. do 1900. godine ukupno 7.312.366 K i 62 novčića (2 krune — 1 forinta). U istom periodu država je izdvojila za stručno obrazovanje i osposobljavanje radničke klase sumu od 16.187.347 K i 67 novčića (A magyar korona országainak gyáripára, az 1898. évből; skraćeno: Gyáripár 1898; I. általános rész Budapest 1901, 7. i 9.).

²⁷ Za subvenciju odobrena suma, primera radi, 1899. godine iznosila je 2.191.065 K, od toga isplaćena 445.776 K, a 1906. godine 6.359.754 K, isplaćena 1.742.105 K; nastala su pod dejstvom zakona iz 1899. 198 novih fabrika, od toga 45 tekstilnih, 34 hemijskih, 37 metalnih i mašinskih i samo 28 fabrika alkohola na veleposedima. (Berend Iván — Ránki György, Magyar-ország gyáripára, Budapest, 47.)

²⁸ Samo za 3 godine (1907—1909) izglasana je suma od 25,5 miliona K a isplaćena 10,6 miliona K, nastala su nova preduzeća: u metalnoj industriji 28 novih, a 11 su proširena; u papirnoj 32; kožnoj 67; tekstilnoj 140; drvnoj 64; mašinskoj 29 fabrika. (Berend—Ránki, n. d. 51.)

²⁹ R. Keller, Die Industrieförderung in Ungarn, Praha 1906. 13.

³⁰ Berend—Ránki, n. d. 16.

³¹ Ibidem, 50.

Koliko je Vojvodina dobila od tih novih zakona, danas je još nemoguće tačnije odrediti i zbog načina vođenja evidencije, a i zbog nedovoljne istraženosti materije.³² No industrijske grane koje se favoriziraju (metalna, mašinska, tekstilna, drvna, hemijska, zatim industrija papira, kože i još neke) same za sebe govore o tome da je Vojvodina dobila malo, jer su ove industrijske grane ostale i nadalje nedovoljno razvijene, često su samo na nivou većih radionica sa izvesnom fabričkom organizacijom proizvodnje, ali u malim serijama. Ovome treba dodati još i to da je krupni kapital uživao najveću pomoć, a taj nije bio neposrednije i u većoj meri zainteresovan u skromnoj vojvođanskoj industriji, barem ne u onim favoriziranim granama. Ipak su neka novopodignuta i proširena preduzeća dobila državnu pomoć i poreske olakšice, kao npr. velikobečkerečka remontna radionica mašina i livnica, koja je snabdevena mašinom jačine 15 HP, a zapošljavala 12 radnika; Vinglerova (Wingler) fabrika mašina i mlinskih postrojenja sa motorom od 30 HP i 25 zaposlenih radnika; a naročito remontna radionica Torontalskih vicinalnih železnica u V. Bečkereku koju preuzimaju Mađarske državne železnice (MAV), a snabdevena je parnom mašinom od 60 HP i zapošljava 67 radnika.³³ Vršačka metalna preduzeća su takođe proširena u ovo vreme, i snabdevena su novim, snažnijim mašinama. Sajdljeva sa parnom mašinom od 21 HP kao i sa više benzinskih i elektromotora manje snage, a zapošljava 60—80 radnika; Nojkomovo preduzeće je pak snabdeveno parnom mašinom od 14 HP i benzinskim motorom od 12 HP, i zapošljava 16 radnika.³⁴

U Bačkoj su takođe nastala mnoga nova mala preduzeća za preradu metala i za remont mašinskih postrojenja, delom zahvaljujući i državnoj pomoći u vidu poreskih olakšica. Nabrojaću samo neke: Rotmanovu (Rothmann) fabriku metalnog nameštaja u Subotici, koja je snabdevena parnom mašinom jačine 12 HP i zapošljava 79 radnika; Dekova (Deck) remontna radionica sa livnicom u Feketiću sa parnom mašinom od 30 HP i 11 zaposlenih radnika; remontna radionica mađarskih državnih železnica u Subotici sa parnom mašinom od 15 HP i 25 zaposlenih radnika; Rajhova i Lebhercova (Reich, Lebhercz) fabrika kola u Novom Sadu, koja dobija pogon od parne mašine jačine 40 HP i plinskog motora jačine 4 HP, a zapošljava 70 radnika itd.³⁵

Dok su ova mala metalna preduzeća uživala mahom neznatne poreske olakšice, tekstilna industrija je uživala znatno veću pomoć u obliku beskamatnih kredita, i u obliku novčanih davanja, i u oslobađanju od plaćanja državnih poreza u trajanju od 10—15 godina. Zahvaljujući ovome, početkom XX veka znatno su proširene neke već postojeće fabrike i izgrađene su nove. Velikobečkerečku fabriku ćilimova a. d. npr. preuzimaju braća Dunderski i znatno je proširuju, tako da je snabdevena sa parnom turbinom od 96 HP, koja pokreće 50 razboja, i zapošljava 250 radnika. Fabrika ćilimova ud. i sinova Jakova Gutmana (Guttman) u V. Bečkereku snabdevena je motorom na unutrašnje sagore-

32 Autor ovog referata je, primera radi, do 1900. godine pregledao jedan od najdragocenijih fondova za ovu tematiku, fond Ministarstva trgovine Ugarske. Dalja istraživanja su u toku.

33 Borowszky Samu (skraćeno: Borowszky), *Torontál vármegye*, Budapest, 237.

34 *Ibidem*, 184.

35 Borowszky, *Bácsbodrog vármegye II*, Budapest, 440—443.

vanje jačine 12 HP i zapošljava 30 radnika. U Česteregu je segedinska kudeljara a. d. podigla kudeljaru koja je snabdevena parnom mašinom jačine 120 HP i zapošljava 120 radnika.³⁶ Kudeljarstvo se, međutim, znatno dinamičnije razvija u Bačkoj nego u Banatu. U ovom periodu državnog potpomaganja industrije u Bačkoj su nastala više značajnih preduzeća za preradu konoplje i lana, odnosno već postojeća znatno su proširivana. Jedna od najznačajnijih, fabrika a. d. za izradu užadi u Odžacima, osnovana je 1906. godine, a puštena je u pogon 1908. godine, bila je u to vreme najmodernija fabrika te vrste u Evropi. Prilikom izgradnje i opremanja koristili su se svim tehničkim pronalascima, a fabrika je snabdevena parnom mašinom jačine 310 HP i zapošljavala 300—350 radnika, od toga 200 žena. Godišnji kapacitet je iznosio ravno 100 vagona finalnih proizvoda. Ostvarivala je znatan izvoz u Srbiju i Austriju.³⁷ Fabrika štofova u Kuli podignuta je, uz izdašnu pomoć države, 1905. godine. Naime, bila je oslobođena plaćanja poreze u trajanju od 10 godina, uživala je beneficiranu tarifu na državnim železnicama i dobila je od države 14.000 K pomoći. Fabrika je bila snabdevena parnom mašinom od 120 HP, koja je služila i za proizvodnju električne energije, i zapošljavala je 55 radnika i radnica. Dnevni kapacitet je iznosio 300 m pamučnog sukna.³⁸ Dobila je državnu pomoć i fabrika šešira u Kuli (parna mašina 10 HP, 12 mašina radilica, 15 radnika), Berkovićeve fabrika svilenih traka u Kuli (2 elektromotora, 21 radnik) i dr.³⁹

Uživala su izvesnu pomoć, najčešće samo u poreskim olakšicama, i neka preduzeća drvne industrije, hemijske, kao npr. fabrika veštačkog đubriva »Klotilda« u Subotici, osnovana 1906. godine, snabdevena parnom mašinom od 240 HP, te 150—300 radnika proizvodila su godišnje cca 3000 vagona superfosfata;⁴⁰ Vajnhutova (Weinhut) fabrika celuloze, osnovana 1900. godine u Subotici⁴¹ i dr. Uživaju državnu pomoć i neke fabrike u Sremu, kao npr. beočinska cementara, koja je krajem XIX veka i početkom XX veka znatno modernizovana,⁴² a ugljenokop Vrdnik je država preuzela u svoje ruke da bi ga spasla od bankrotiranja.⁴³

Gradovi su takođe vodili politiku potpomaganja industrije besplatnim ili za simboličnu sumu ustupljenim gradskim zemljištem i poreskim olakšicama. Čini to i Novi Sad na taj način što je gradsko zemljište na Limanu prodavao industrijalcima samo za 1 K po kv. hv. mada je to zemljište vredelo posle isušivanja 20—30 K po kv. hv. Industrijalci su uživali i oprost od plaćanja opštinskih prireza u trajanju od 5 do 10 godina za novopodignute fabrike. Rezultati nisu izostali. Za samo nekoliko godina izrasla je solidna industrijska zona (kolonija) sa fabrikama alkohola, konzervi, tekstila, sapuna, kola, kudelje, livnice itd. Jedino se pogrešilo u određivanju lokacije, što su ubrzo shvatili,⁴⁴ ali tada je već bilo i suviše kasno. Tek negde 1960-ih godina je mogao grad da pristupi

36 Borowszky, *Torontál vármegye*, 238, 243.

37 Borowszky, *Bácsbodrog vármegye II*, 456.

38 *Ibidem*, 456.

39 *Ibidem*, 456.

40 *Ibidem*, 457.

41 *Ibidem*, 457.

42 Berend—Ránki, n. d. *Opštirnije videti Arpad Lebl, Beočinska kaja, Novi Sad 1959.*

43 *Ibidem*.

44 Borowszky, *Bácsbodrog vármegye II*, 256—257.

premeštanju industrijskih postrojenja u novu industrijsku zonu duž Kanala.

Paralelno sa politikom državnog potpomaganja industrije odvijala se i politika favoriziranja centra na račun periferija. To je jedan od mogućih razloga zašto je Vojvodina dobila malu pomoć u usporedbi s Peštom. Disproporciju bi, međutim, mogli pobliže utvrditi samo u slučaju da znamo kolika su sredstva dodeljena pojedinim regionima od te ukupne sume od preko 80 miliona forinti, koliko je država izdvojila za ovu svrhu počev od 1880. godine. Temišvarska trgovačka i zanatska komora glavni instrument za favorizovanje centra na račun periferija videla je ne u politici državnog potpomaganja industrije i favorizovanja centra prilikom dodele pomoći na račun periferija, već u regresivnoj železničkoj tarifi, jer je na taj način jačana konkurentna moć budimpeštanskih preduzeća u provinciji.⁴⁵

Jedno je neosporno, najzaostaliiji gradovi na polju industrijalizacije nalaze se na velikoj Panonskoj niziji. Dok je 1900. godine u Budimpešti na 1.000 stanovnika dolazilo 93 radnika u industriji, u Subotici i Baji samo 2, u Novom Sadu 12, ali zato i u drugom i trećem po veličini grada u Mađarskoj: Segedinu i Debrecinu svega 22, odnosno 28. Istovremeno u Klužu, npr. 50, Aradu 58, Temišvaru 69, Požunu (Bratislava) 88, u Rijeci 102, u Košicama 139, a u rudarskom gradu Šelmečbanji 268.⁴⁶ Očito je da su u ovome odigrali ne malu ulogu veleposednici, posebno agrarci, kojima nije bilo u interesu da se u blizini njihovih poseda podiže industrija koja zapošljava preko cele godine mnogo radnika i time vrši pritisak na »tržište rada«.

III

Pored prirodnih uslova, politički položaj Ugarske unutar dualističke monarhije, odnos snaga vladajućih klasa obaju delova carstva, kao i spoljnopolitički, a pogotovu vojni interesi određivali su koje će se privredne i posebno industrijske grane razvijati u Ugarskoj. Isti su faktori određivali i privredni položaj Vojvodine, u slučaju Srema i položaj Hrvatske u okvirima Ugarske, tako da je Vojvodina bila (delimično) takvo područje na kojoj je vladajuća klasa Ugarske nastojala da nadoknadi ono što je izgubila nagodeći se sa jačim partnerom, vladajućom klasom Austrije.

Najvažniji instrument kojim su regulisani privredni tokovi dvaju dela Monarhije je carinska unija, koja otvara ugarsko (i vojvođansko) tržište austrijskoj lakoj industriji, a austrijsko tržište ugarskim poljoprivrednim proizvodima i prerađevinama. Istovremeno, a na bazi prirodnih bogatstava zemlje, razvija se i u Ugarskoj crna metalurgija u rudarsko-topioničarskim basenima, a u Budimpešti i drugde, i mašinogradnja. Razvoju teške industrije pogoduju i vojne potrebe Monarhije kao i brza izgradnja železnica.

⁴⁵ Monografski izveštaj Temišvarske komore 1896.

⁴⁶ Popis stanovništva 1900.

U Vojvodini je zabeležen značajniji napredak jedino u industriji za preradu poljoprivrednih proizvoda, u prvom redu u prehrambenoj, kao i u proizvodnji građevinskog materijala. Shodno tome ni industrijska revolucija nije otpočela u tekstilnoj industriji kao što je to slučaj u Engleskoj XVIII stoleća, i u ostalim zemljama zapadne Evrope i Austrije, već u mlinskoj. Uz to, centar te industrijske revolucije ne nalazi se u Vojvodini, najznačajnijoj žitnici Monarhije, već u Budimpešti. Do koje mere je ovo tačno, govori podatak da su 10 tamošnjih eksportnih mlinova sa u proseku od 1147 HP (zemaljski prosek je iznosio 253 HP) u 1906. godini činila 31% kapaciteta svih mlinova u Ugarskoj.⁴⁷

Dok u godini Nagodbe u Vojvodini jedva ima parnih mlinova sa skromnim mašinama i kapacitetima (pančevačka dva mlina su snabdevena sa parnim mašinama od 10 odnosno 12 HP), dotle je do 1880. godine završena prva odlučujuća faza industrijske revolucije jer kapaciteti parnih mlinova premašuju kapacitete suvača, vodenica i vetrenjača. Na teritoriji Temišvarske trgovačke i zanatske komore 119 parnih mlinova sa kapacitetom 2,141.000 meljave premašuju kapacitet 3108 suvača, vodenica, vetrenjača od ukupno 2,057.000 q meljave.⁴⁸ U Bačkoj tempo izgradnje mlinova je sledeći: 1867—1875. — 6 parnih, 25 vodenica, 25 vetrenjača, 33 suvača; 1875—1880. — 11 parnih, 27 vodenica, 20 vetrenjača, 34 suvača; 1881—1885. — 20 parnih, 37 vodenica, 27 vetrenjača i 18 suvača.⁴⁹ Mnogi su mlinovi skromnih kapaciteta, snabdeveni su parnim mašinama, jedva većim od 10—12 KS i posluju na bazi ujma (ušurni mlinovi).

Osamdesetih i devedesetih godina XIX veka podižu se i veliki eksportni mlinovi znatnih kapaciteta, kao npr. onaj u Senti, podignut 1884. godine sa parnom mašinom od 200 HP, zaposlenih 64 radnika, godišnjim kapacitetom od 140.000 mc meljave, u Somboru, podignut 1893. godine sa parnom mašinom od 400 HP, zaposlenih 53 radnika, godišnjim kapacitetom od 150.000 mc brašna,⁵⁰ u Kikindi, podignut 1869. godine, kasnijih godina znatno proširivan, sa parnom mašinom od 700 HP, 300 zaposlenih radnika i kapacitetom od 700.000 mc meljave godišnje⁵¹ itd. Te u 1898. godini u Ugarskoj ima ukupno 138, od toga u Bačkoj i Banatu 15, a u Hrvatskoj 27, od toga u Sremu 4 velika eksportna mlina.⁵²

Država je sve do 1900. godine pomagala eksportne mlinove, pogotovo peštanske, time što je vraćala carinu na jeftinu balkansku i rusku pšenicu ukoliko su mlinovi eksportovali: do 1896. na svakih 100 kg uvezenog žita 70, od 1896. 100 kg brašna na zapadnoevropsko tržište, gde je ugarsko brašno bilo veoma traženo i skuplje od ostalih zbog izuzetnog

47 Berend—Ránki, n. d. 254.

48 Monografski izveštaj Temišvarske komore 1896.

49 Josip Mirnić, n. d. 55—56.

50 Borowszky, Bácsbodrog vármegye II, 458.

51 Borowszky, Toronál vármegye, 239. i 595.

52 Gyáripár 1898. XIV, 14—19. Tokom devedesetih godina XIX veka i po vojvođanskim selima se podižu parni mlinovi skromnih kapaciteta, koji podmiruju, uglavnom, lokalne potrebe i zapošljavaju samo mašinistu, ložača i eventualno 1—2 mlina, poput onog u Ečki, osnovanog 1897. koji je snabdeven parnom mašinom od 10 HP i zapošljava 3 radnika (MOL, K 231—2—14195), ili onaj u Debeljači, osnovan 1896. sa parnom mašinom od 8 HP i 2 zaposlena radnika (MOL, K 231—1898—7—16535 (20758)); pa i neki veći, kao onaj u Tomaševcu, osnovan 1896. sa parnom mašinom od 30 HP i 6 zaposlenih radnika (MOL, K 231—1898—7—16535 (20758)).

kvaliteta.⁵³ Početkom XX veka ugarsko je brašno izgubilo prednost u kvalitetu, kao i državnu beneficiju (koja nije odgovarala interesima veleposeda, niti jednog dela austrijske buržoazije). Ali je zato ugarsko mlinarstvo u potpunosti monopolisalo austrijsko tržište, što omogućuje iz godine u godinu sve veći eksport, te mlinska industrija stalno napreduje i u Vojvodini.

Ostala prerađivačka industrija nije dostigla stepen razvijenosti mlinarstva, pogotovu po volumenu proizvoda. Do početka XX veka i u ovima je završena industrijska revolucija. Najznačajnija je industrija piva, alkohola, skroba, ulja i suhomesnatih proizvoda.

Sudeći po broju pivara Vojvodina nije zaostajala u odnosu na Ugarsku i Hrvatsku, jer od ukupno 91 pivare u Ugarskoj, godine 1898. u Bačkoj i Banatu se nalaze 11, a od ukupno 17 u Hrvatskoj, 6 pivara su u Sremu. No vojvođanske pivare su veoma skromnih kapaciteta, te iste godine samo apatinska i vršačka pivara je proizvodila nešto preko 10.000 hl piva.⁵⁴ U prvoj deceniji XX veka i u ovoj industrijskoj grani dolazi do bržeg napretka. Lazar Dunderski je, primera radi, 1910. godine u potpunosti obnovio velikobečkerečku pivaru, snabdevši je sa parnom mašinom od 60 HP i elektromotorom jačine 50 HP, te je pivara uz pomoć 30 zaposlenih radnika mogla da proizvodi godišnje 30.000 hl piva.⁵⁵ Pivara je, ipak, zadovoljavala samo potrebe grada i neposredne okoline.

Na polju proizvodnje alkohola Vojvodina još više zaostaje, jer 1898. godine u Ugarskoj postoji 51 industrijska špiritana kapaciteta preko 1500 hl godišnje, a ni jedna u Vojvodini, dok od ukupno 98 poljoprivrednih špiritana u Ugarskoj samo su 4 u Vojvodini koji imaju kapacitete preko 1500 hl.⁵⁶ Ni 1900. godinâ nema većeg napretka u ovoj industrijskoj grani, delimično zbog nepovoljnih železničkih tarifa i skupoće sirovina, a delimično zbog »rupa u zakonu«,⁵⁷ tačnije: usled prevelikih dažbina (poreza na alkohol).

Od ukupno 13 fabrika mesnatih proizvoda, koliko ih ima u Ugarskoj i Hrvatskoj, samo je Hercova fabrika salame u Banatskim Karlovcima od većeg značaja, poput Gavrilovićeve u Petrinji (Hrvatska),⁵⁸ te ni u XX veku nema značajnijeg napretka.

Od hemijske industrije jedino su plinare značajnije, one u Pančevu, Novom Sadu i Subotici,⁵⁹ nadalje skrobare u Vrbasu, Subotici, Kikindi i pogotovu u Vršcu,⁶⁰ kao i jedna fabrika sapuna u Novom Sadu sa parnom mašinom od 25 HP i 23 zaposlenih radnika, odnosno fabrika veštačkog đubriva u Subotici sa parnom mašinom od 240 HP i 300 zaposlenih radnika,⁶¹ koja je ujedno i najznačajnija fabrika hemijske industrije u Vojvodini.

53 Berend—Ránki, n. d. 250—251.

54 Gyáripár 1898, XVII 12—15. i 65.

55 Borowszky, Torontál vármegye, 243.

56 Gyáripár 1898, XVII 107—243.

57 Borowszky, Bácsbodrog vármegye II, 447. Napretka ipak ima jer su, primera radi, Ledererove 4 fabrike u Coki imale, svaka posebno, godišnju proizvodnju preko 1500 hl, tj. sve zajedno 6228 hl u prvoj deceniji XX veka (Borowszky, Torontál vármegye, 239).

58 Gyáripár 1898, XVI 9—10.

59 Ibidem, XVIII 87—88.

60 Ibidem, XIX 5—6.

61 Borowszky, Bácsbodrog vármegye, 449.

Vojvođanska industrija šećera nastaje tek uoči prvog svetskog rata na bazi udruživanja krupnog kapitala, zapravo angažovanjem finansijskog kapitala. Fabrika šećera u Velikom Bečkereku i Vrbasu nastale su 1911, a u Crvenki 1912. godine. Sve su one snabdevene parnim i električnim mašinama za tadanje vojvođanske pojmove ogromnih jačina: velikobečkerečka npr. od ukupno 2000 HP, te zapošljava 800—1000 radnika, koji mogu da prerade godišnje cca 1 milion mc repe. Fabrika, međutim, nije kompletna, jer polufabrikat izvozi u Englesku radi dalje prerade.⁶²

Tokom 70-ih i 80-ih godina i ciglarstvo prelazi iz faze manufakturnog načina proizvodnje na industrijsku proizvodnju uvođenjem parnih mašina i izgradnjom kružnih peći. No mehanička snaga pare, barem u početku, u većoj meri služi za transport sirovine i gotovih proizvoda nego za presovanje cigle i crepa. Ipak su ciglane u Pančevu i Vršcu značajne, jer ostvaruju i izvoz u Srbiju, a u Kikindi i Novom Bečeju položeni su temelji naše današnje građevinske industrije u kojima se već pošlo i putem automatizacije ne samo mehanizacije proizvodnje.

Radi upoređenja, koristiću se podacima iz 1898. godine, kada je u Ugarskoj bilo ukupno 292 značajnijih fabrika cigle i crepa, od toga 13 u Hrvatskoj sa ukupnom godišnjom proizvodnjom od 945,387.000 cigle i crepa (42,366.000 u Hrvatskoj), a u županijama, koje, delom, pripadaju današnjoj Vojvodini: u Bačkobodroškoj 11 fabrika sa proizvodnjom od 22,614.000, u Tamiškoj 10 sa 26,873.000, Torontalskoj 18 sa 43,327.000 i Sremskoj županiji 2 (obe u Zemunu) sa proizvodnjom od 1,764.000 komada cigle i crepa, s tim da su 24 fabrike od ukupno 39, ne računajući zemunske, nalazile na teritoriji današnje Vojvodine.⁶³

No najbrži razvitak te industrijske grane nastao je tek počev od 1900-ih godina, kada je Bohnova fabrika u Kikindi, primera radi, snabdevena parnom mašinom jačine 500 HP i zapošljavala 900 radnika, fabrika u Novom Bečeju imala parnu mašinu od 130 HP i zapošljavala 114 radnika⁶⁴ itd.

Najznačajnija fabrika građevinskog materijala je fabrika cementa u Beočinu, koja početkom XX veka daje polovinu ukupne količine proizvodnje cementa u Ugarskoj od 40.000 vagona. Značajna je ta fabrika ne samo po volumenu proizvodnje već i po svom doprinosu revolucionisanja tehničko-tehnološkog procesa proizvodnje. U toj fabrici je puštena u pogon 1903. godine prva rotaciona peć u svetu i proizveden 1912. godine prvi put u svetu brzovezujući cement, koji za svega dva dana postiže isti stepen čvrstoće koju je cement proizveden ranijim tehnološkim postupkom postigao za 28 dana, a za daljnjih 26 dana čvrstoću dva puta veće vrednosti.⁶⁵ Fabrika se i dalje proširuje, tako da 1915. godišnja proizvodnja iznosi 24.000 vagona, a u četiri fabrike koje pripadaju ovom akcionarskom društvu zajedno još 23.500 vagona.⁶⁶ I po koncentraciji radne snage najjača je fabrika u Vojvodini. Godine 1900. za-

62 Borowszky, *Torontál vármegye*, 243.

63 Gyárlpar 1898, VII 86—87 i 90—91.

64 Borowszky, *Torontal varmegye*, 237.

65 Berend—Ránki, n. d. 234—235.

66 MOL, *Pesti kereskedelmi bank*, Z 40—28—532.

pošljava 617 radnika,⁶⁷ a 1910. godine 1833, i na trinaestom je mestu na spisku fabrika po broju zaposlenih radnika u Ugarskoj sa Hrvatskom.⁶⁸ I po koncentraciji energetske postrojenja je na zavidnom stepenu, pogotovu u poređenju sa ostalim fabrikama cementa u Ugarskoj i Hrvatskoj. Naime 1898. godine devet od ukupno deset fabrika cementa imaju zajedno 20 parnih mašina jačine 2350 HP, a samo beočinska 19 parnih mašina ukupne jačine 2043 HP.⁶⁹

Bačka je već u XIX veku bila poznata po svojoj industriji za preradu kudelje. To potvrđuje i podatak da je u 1898. godini od ukupno 12 značajnijih fabrika u Ugarskoj 5 se nalazilo u Bačkoj: u Savinom Selu, Čelarevu, Palanci, Vrbasu i Futogu. Sajdl (Seidl) je svoju kudeljaru u Vrbasu 1889. osposobio za proizvodnju brodskih konopaca, palanačka kudeljara je 1891. snabdevena modernim mašinama za proizvodnju broskog konopca, a kudeljara u Futogu je 1894. snabdevena parnom mašinom jačine 60 HP.⁷⁰ Najveći napredak je, međutim, učinjen u prvoj deceniji XX veka zahvaljujući državnoj pomoći, ali u još većoj meri zainteresovanosti krupnog, zapravo tada već finansijskog kapitala za ovu u to vreme veoma unosnu granu industrije. Kudeljara a. d. u Vrbasu snabdevena je sa tri parne mašine, jačine 150, 250 i 500 HP, a zapošljavala je 250 radnika.⁷¹ Fabrika je sagrađena na obali Velikog kanala na površini od 48 katastarskih jutara zemljišta, imala je 21 bazen sagrađen od armiranog betona ukupne površine od 14.000 m², postrojenje za automatsko napajanje vodom i za prečišćavanje otpadnih voda, uzani kolesek dužine 20.000 m i godišnje je mogla da preradi 100.000 q konoplje. Prema ekspertu Peštanske trgovačke banke proizvodi ove fabrike su odličnog kvaliteta, poslovanje uspešno, vrednost investicionih ulaganja su iznosila cca 750.000 K, a sirovina u rezervi u vrednosti cca 650.000 K. Godine 1904. bila je u toku izgradnja električne centrale (na bazi otpadaka), koja je trebala da snabdeva električnom energijom Vrbas i Kulu.⁷² Neke novopodignute kudeljare, kao npr. kudeljara Mihajla Vamoša i sinova (Vámos Mihály) u Prigrevici kinetičku energiju su dobijale od motora sa unutrašnjim sagorevanjem. Vamoševa kudeljara je bila snabdevena benzinskim motorom jačine 25 HP i zapošljavala je 70 radnika.⁷³

Peštanska trgovačka banka zainteresovala se i za fabriku tepiha a. d. u Velikom Bečkereku, koja je stalno oskudevala u obrtnom kapitalu i najzad je pala pod stečaj. Godine 1903. ekspert Trgovačke banke podneo je izveštaj o toj fabrici, u kome iznosi da je ona snabdevena sa tri parne mašine: jedna zapremine 40 m², druga jačine 55 HP, a treća 19 HP; da su predionica, mastionica, tkačnica itd. snabdevene najpotrebnijim priborom i mašinama radilicama (koje redom nabraja), te da je knjigovodstvena vrednost fabričkih zgrada 156.000 K, a mašina i opreme 178.000 K; kapacitet fabrike iznosi 171.000 m² tepiha godišnje u vrednosti od 292.000 K i sl. Na kraju iznosi svoje mišljenje da u interesu us-

67 Popis stanovništva 1900, 1006.

68 Berend-Ránki, n. d. 76.

69 Gyáripár 1898, VII, 38.

70 Gyáripár, 1898, XII 110 i 113, Borowszky, Bácsbodrog vármegye, II, 445.

71 Borowszky, Bácsbodrog vármegye II, 445.

72 MOL, Pesti kereskedelmi bank, K 40-44-824.

73 Borowszky, Bácsbodrog vármegye II, 446.

pešnog poslovanja neophodno je povećati obim proizvodnje na 450.000 do 500.000 K proširenjem odeljenja za proizvodnju jeftinijih i traženijih tepiha. Prema njegovoj proceni potrebno je uložiti za nabavku novih postrojenja 200.000 K, za proširenje fabričkih hala 100.000 K, za kupovinu sirovina i za obrtni kapital 200.000 K, ukupno 500.000 K.⁷⁴ Ubrzo posle ove ekspertize fabriku je kupio Lazar Dunderski i nakon potrebnih ulaganja fabrika je počela veoma rentabilno poslovati.⁷⁵

Teška industrija i posebno industrija mašina, naročito poljoprivrednih, razvila se van Vojvodine, prvenstveno u Budimpešti i u topioničarskim bazenima. U Vojvodini se razvila jedino ispomoćna industrija za proizvodnju rezervnih delova, za izradu sitnijeg alata i sitnijih mašina, a pogotovu za remont mašina kako u industriji tako i poljoprivredi. Sva ova preduzeća su snabdevena parnim mašinama, ili motorima sa unutrašnjim sagorevanjem veoma skromnih jačina, od 2 do 40 HP, i zapošljavale samo 2 do 70 radnika. U Bačkoj je sredinom prve decenije XX veka bilo, primera radi, 5 takvih malih preduzeća iz oblasti metalne industrije i 20 iz oblasti mašinske industrije, koje su zajedno imale mašinski park od oko 193 HP i zapošljavale oko 263 radnika.⁷⁶ Slična su bila preduzeća ove vrste i u Banatu i u Sremu.

Industrija rezanog materijala i rezane građe takođe je bila veoma skromnih kapaciteta, i snabdevala je, samo delimično, lokalne potrebe. Isto se odnosi i na usitnjenu industriju nameštaja, koja, zapravo, i nije industrija, već se radi o modernije opremljenim i većim radionicama sa izvesnom industrijskom organizacijom proizvodnje. Drvna industrija ima, međutim, dve karakteristike: 1. pilane su, često, kombinovane sa mlinovima za mlevenje žitarica, kao npr. Freundova u St. Bečeju (parna mašina od 100 HP i 100 radnika), pilana i parni mlin a. d. u Kanjiži (parna mašina 350 HP i 80 radnika), a fabrika Lazara Dunderskog u Srebobranu (parna mašina 120 HP i 28 radnika) imala je pored pilane i mlina i špiritana i uljaru,⁷⁷ i 2. druga faza industrijske revolucije u Vojvodini je zapravo otpočela u ovoj veoma skromnoj industriji, kao i u metalnoj i mašinskoj. Naime ova preduzeća su mahom nastala odnosno modernizovana tada kada su već postojali tehnički uslovi za uvođenje u proces proizvodnje motora sa unutrašnjim sagorevanjem i elektromotora, kao npr. metalno preduzeće u Crvenki sa dizel motorom jačine 5 HP,⁷⁸ stolarsko preduzeće Jakova Gajera (Gayer) u Novom Sadu sa benzinskim motorom od 10 HP i 11 radnika, Kišova (Kiss) fabrika nameštaja u Senti sa benzinskim motorom od 12 HP i 15 radnika, Langovo preduzeće u Žablju sa benzinskim motorom 50 HP, Palićeva i Kubatova pilana u Somboru sa elektromotorom od 10 HP itd.⁷⁹

Štamparije takođe koriste, mahom, motornu snagu elektromotora i motora s unutrašnjim sagorevanjem. No vojvođanske štamparije su veoma usitnjene, što dokazuju i sledeći podaci: u prvoj deceniji XX veka bilo je u Vršcu 6, u V. Bečkerek 4, Kikindi 5, Pančevu 6, Senti 3, Su-

74 MOL, Pesti kereskedelmi bank, K 40—44—820.

75 Borowszky, Torontál vármegye.

76 Borowszky, Bácsbodrog vármegye II, 440—443.

77 Ibidem, 445.

78 Ibidem, 440.

79 Ibidem, 444—445.

botici 5, Somboru 4, Novom Sadu 7 itd. odnosno u Banatu 26, a u Bačkoj 34 štamparije. Štamparija u Sremskim Karlovcima zapošljavala je 21 radnika i spadala je u red većih štamparija. Sve su ove štamparije dobijale pogonsku snagu od mašina jedva nekoliko konjskih snaga, a one najmanje radile su na ručni pogon.

Prvi koraci na polju elektrifikacije Vojvodine učinjeni su 90-ih godina XIX veka izgradnjom električnih centrala u Subotici, Senti, Vršcu i Velikom Bečkerek. Upoređenja radi navodim podatak da je 1898. godine bilo u Ugarskoj svega 41, a u Hrvatskoj dve električnih centrala,⁸⁰ čija je ukupna proizvodnja iznosila 36,5 miliona kw. Početkom XX veka elektrifikacija uzima šire razmere. Samo u Torontalskoj županiji podignuto je 14 električnih centrala, te zajedno sa velikobečkerečkom centralom, koja je podignuta prethodne decenije, a snabdevena je parnim mašinama ukupne jačine 937 HP i zapošljavala 30 radnika, ima ih ukupno 15. Od novopodignutih najveća je elektrana a. d. u Kikindi, koja ima tri parne mašine od po 300 HP i zapošljava 30 radnika. To akcionarsko društvo ima još šest manjih elektrana u okolnim opštinama.⁸¹ Elektrifikacija teče istim tempom i u ostalim županijama. Senčanska elektrana, primera radi, ima mrežu dugačku 30.780 metara i napaja energijom 4518 sijalica, omogućavajući godišnju potrošnju od cca 100.000 kw električne energije.⁸² A najveće električne centrale u Vojvodini: subotička i novosadska napajaju strujom i tramvaje.

IV

U poslednjoj deceniji XIX veka i Vojvodina je zahvaćena procesom stvaranja monopola, a početkom XX veka i tu preovladavaju monopoli, kako u novčarstvu, tako i u industriji. Dok su 1900. godine pet najvećih bankarskih kuća u Ugarskoj držale u svojim rukama 47% bankovnog kapitala, 1913. taj procenat iznosi 57,38%. Sve značajnije vojvođanske banke i štedionice pripadaju jednoj od tih bankarskih kuća.

Velikobečkerečka štedionica sa kapitalom od 9,279.052 K pripada grupaciji Peštanske kreditne banke (Hitelbank), koja raspolaže sa kapitalom od 1.356,718.604 K,⁸³ grupaciji Leszámitoló Bank 11 vojvođanskih banaka i štedionica sa kapitalom (zajedno) od 20,566.922 K, a sama grupacija imala je kapital od 2.105,438.011 K⁸⁴ itd.

Mnoge vojvođanske fabrike dostigle su neophodan stepen razvijenosti da bi mogle prerastati u deoničarska društva. Upoređenja radi najveću podatak da su između 1867—1873. nastala u Vojvodini samo četiri industrijska a. d. sa ukupnim kapitalom od 820.000 frt., dotle 1911. samo a.d. bačvanskih fabrika šećera ima osnovni kapital od 5,000.000 K (2,500.000 frt).

U prvoj deceniji XX veka i u Vojvodini se stvara finansijski kapital, dakako u saradnji sa peštanskim i bečkim kapitalom. Kudeljara u

80 Gyáripár VI, 47—49.

81 Borowszky, Torontál vármegye, 237.

82 Borowszky, Bácsbodrog vármegye II, 440.

83 Berend—Ránki, n. d. 66.

84 Ibidem 67.

Vrbasu, o kojoj je već bilo reči, nastala je 1902. godine inicijativom Subotičke centralne banke. A da se nije radilo samo o kreditiranju investicionih ulaganja, već o neposrednom angažovanju potvrđuje i pismo direktora ove banke poslaniku parlamenta Egonu Barti (Barta Ödön) u kome izjavljuje da banka ne namerava da bude samo kreditor već hoće da učestvuje neposredno u privrednom poslovanju kao i u daljoj izgradnji ove fabrike.⁸⁵

Skoro su sva naša najznačajnija industrijska preduzeća pripala jednom od moćnih grupacija finansijskog kapitala. Senčanski mlin na valjke a.d. sa osnovnim kapitalom od 600.000 K i Prvi pančevački mlin na valjke a.d. sa 400.000 K osnovnog kapitala pripadali su industrijskoj grupaciji budimpeštanske trgovačke banke; Bačvanske fabrike šećera a.d. sa osnovnim kapitalom od 5.000.000 K, Novosadska elektrana a.d. sa 4.500.000 K. Velikokikindska elektrana a.d. sa 1.000.000 K, Beočinska fabrika cementa a.d. sa 8.800.000 K kapitala industrijskoj grupaciji budimpeštanske Kreditne banke, Velikokikindski parni mlin a. d. sa 1.800.000 K kapitala industrijskoj grupaciji Hazai Bank (Domaće banke), a Južnougarska fabrika šećera a.d. sa 4.000.000 K kapitala industrijskoj grupaciji Leszámítaló Bank. Dolazi i do poslovne saradnje između pojedinih industrijskih grupacija. Plod takve saradnje između Trgovačke banke i Kreditne banke je osnivanje a.d. Bačvanske fabrike šećera.

Godine 1913. ponovo dolazi do krize hiperprodukcije i mađarski finansijski kapital želi da poveća svoju ekspanziju na Balkanu. Postala je takoreći opsesija mađarskih ekspanzističkih krugova (i ekonomskih i političkih) da govore o nekoj misiji, naime da je Mađarska predodređena i pozvana za to da proširi svoju hegemoniju duž Dunava sve do Crnog Mora.⁸⁶ Kakvu su ulogu namenili nosioci ovakve politike predelima južne Ugarske, tj. onim oblastima koji čine današnju Vojvodinu, pitanje je koje traži odgovor, kao što nema odgovora ni na sledeće pitanje: do koje mere su nosioci takve ekspanzističke politike bili samo mađarski glasnogovornici nemačkog imperijalizma, nemačkog Drang nach Osten i plana Mittel-Europa.

V

Postignuti rezultati na polju industrijalizacije Vojvodine od 1867. do 1914. godine bez sumnje su značajni. Vojvodina je u nekim granama doživela i industrijsku revoluciju, doduše, skromnih razmera. Prva faza te revolucije završena je zadnje decenije XIX veka i tada je otpočela i druga, viša faza uvođenjem u proces proizvodnje motora sa unutrašnjim sagorevanjem i električne energije.

Glavna karakteristika industrije Vojvodine je njena velika usitnjenost. To se vidi i iz podataka popisa stanovništva u Bačkoj i Banatu. Godine 1890. 25.682 zanatlije nisu zapošljavale ni jednu pomoćnu radnu snagu, 8.094 samo jednu, 2.684 po dve, 1.727 od 3 do 5, 383 preduzimača

⁸⁵ MOL, Pesti kereskedelmi bank, K 40—44—824.

⁸⁶ Havas Rezső, Magyarország és a Balkán, Budapest 1913, 40.

6—10, 106 preduzimača 11—20, i samo u 50 preduzeća je bilo zaposleno više od 20 radnika.

I pri primeni najblažeg kriterijuma, blažeg od zvaničnog, samo 156 preduzeća možemo nazvati industrijskim koja zapošljavaju više od 10 radnika. Mnoga od njih, međutim, bila su samo veće i bolje opremljene zanatske radionice ili manufakture, koje će u narednom periodu intenzivnije razvijati i uvlačiti u proces proizvodnje po koju parnu mašinu, odnosno sve češće motor sa unutrašnjim sagorevanjem ili će koristiti električnu energiju.

Ako pak proširimo naše interesovanje na celu teritoriju Vojvodine, a suzimo samo na preduzeća koja zapošljavaju preko 20 radnika, 1900. godine slika izgleda ovako:

BANAT	Preduzeće	Radnika
Banatski Karlovci, fabrika salame	1	21
Vršac, fabrika mašina sa livnicom	1	37
ciglana	1	47
skrobara	1	38
hotel	1	27
Jabuka, skrobara	1	44
Francfeld, mlin na valjke	1	24
Vojlovica, vodna zadruga	1	58
Novi Bečej, pilana	1	27
Veliki Bečkerek, želez. remontna radionica	1	44
fabrika nameštaja	1	24
fabrika tepiha	1	97
štamparija	1	38
hotel	1	28
Velika Kikinda, parni mlin	1	202
građevno preduzeće	1	42
vodna zadruga	1	37
hotel	1	23
Pančevo, ciglana	1	25
svilara	1	146
pivara	1	26
UKUPNO:	17	1047

BAČKA	Preduzeće	Radnika
Apatin, preduzeće za pletenje korpi	1	29
kudeljara	1	23
Monostorszeg, vodna zadruga	1	33
Miletić, kudjeljara 1 sa 36, 1 sa 51 radn.	2	87
Crvenka, parni mlin	1	21
Vrbas, pilana i mlin	1	38
kudeljara	1	27
mlin	1	22
građevinsko preduzeće	1	27
Stari Bečej, pivara	1	21
gostionica	1	22
Bačka Palanka, kudeljara	1	95
Futog, kudeljara, 1 sa 28, 1 sa 58	2	96
Čurug, vodna zadruga	1	90
Žabalj, vodna zadruga	1	23
Senta, pilana	1	50
parni mlin	1	43
Subotica, fabr. metalnog nameštaja	1	28
železnička remontna radionica	1	30
krojačko konfekcijsko preduzeće	1	28
građevinsko preduzeće	1	21
molersko farbarsko preduzeće	1	24
hotel	4	131
UKUPNO:		28 1009

SREM SA ZEMUNOM	Preduzeće	Radnika
Beočin, fabrika cementa	1	617
Ledinci, preduzeće za eksploataciju šuma	1	21
Vrdnik, ugljenokop	1	287
Krčedin, kamenolom	1	149
Sremski Karlovci, štamparija	1	21
Mitrovica, pilana 1 sa 21 i 1 sa 81 radn.	2	102
fabrika tkanina	1	273
zidarsko preduzeće	1	22
Zemun, bravar i stolar	1	27
električna centrala	1	27
pilana	1	53
građevinsko pred. 1 sa 21, 1 sa 68	2	90
hotel	1	21
UKUPNO:		15 1710

Sve zajedno: 60 preduzeća sa ukupno 3.766 radnika. Međutim, ni ti radnici nisu svi industrijski, jer su ovde ubrajani i radnici zaposleni u ugostiteljstvu, vodoprivredi, krojačkoj konfekciji, građevinarstvu, korparstvu, a u ovo vreme ni jedna od tih privrednih grana ne iskorišćava kinetičku energiju pare, benzina ili elektriciteta.

Nastala je naizgled paradoksalna situacija: do zahuktalosti prve faze industrijske revolucije nije ni došlo, a već najavljuje svoj početak druga, viša faza. No, čini se, to je normalna pojava za sve krajeve koji se razvijaju pod sličnim istorijskim uslovima kao što se razvijala Vojvodina. I u tom drugom periodu od 1890. do prvog svetskog rata adekvatniji je termin evolucija od revolucije u određivanju dinamike industrijalizacije Vojvodine. To potvrđuju i podaci popisa stanovništva iz 1900. i 1910. godine za Bačku i Banat. Analiza ovih podataka pokazuje da je razvitak bio znatno brži od 1900. do 1910. nego od 1890. do 1900. godine. Dok je broj industrijskih preduzeća sa preko 20 zaposlenih porastao do 1900. samo za 8, do 1910. nastala su još ravno 100 takva preduzeća i ima ih ukupno 157, a zapošljavaju blizu tri puta više radnika nego onih 50 preduzeća 1890. Sada već ima i takvih preduzeća koja zapošljavaju nekoliko stotina radnika. Najkrupnija industrijska preduzeća, fabrike šećera u Bačkoj i Banatu koja zapošljavaju i do 1.000 radnika, nastala su u periodu između 1910. i 1914. godine. U Sremu postoje samo dva zaista krupna preduzeća: rudnik uglja Vrdnik sa godišnjom proizvodnjom od 558.280 mc i beočinska fabrika cementa koja je 1910. godine na 13 mestu po broju zaposlenih radnika na spisku krupnih preduzeća Ugarske sa Hrvatskom — zapošljava 1833 radnika.

* * *

O relativnom i apsolutnom zaostajanju Vojvodine (kao ravničarskog i poljoprivrednog područja, kao i njenih gradova pretežno agrarnog karaktera) na polju industrijalizacije govore statistički podaci o broju industrijskih preduzeća i zaposlenih radnika u njima, kao i odnos Vojvodine i Ugarske u svetlu tih pokazatelja. Godine 1910. u Ugarskoj ima 4025 preduzeća koja zapošljavaju 481.330 radnika (zajedno sa rudarstvom), a u Banatu i Bačkoj 157 sa svega 9.237 zaposlenih. Zajedno sa Sremom odnos je broja radnika donekle bolji, zbog rudnika uglja Vrdnik, a pogotovu zbog beočinske fabrike cementa. Ili drugi podatak: mada se odnos poljoprivrednog i industrijsko-zanatskog stanovništva poboljšao od 1890. do 1910, ipak 1910. godine udeo poljoprivrednog stanovništva iznosi 62,7%, a udeo zanatsko-industrijskog samo 14,4% (1890. je iznosio 70,6%, odnosno 12,6%). Ugarski prosek je 62% u poljoprivredi i 25% u zanatstvu i industriji.

Tendencija je lako uočljiva. Favorizirala se u nas poljoprivreda a ne industrija, a pogotovu ne ona koja zapošljava preko cele godine mnogo radne snage i time odvlači radnu snagu od veleposeda. To je ujedno i u skladu sa zvanično proklamovanom političkom orijentacijom vladajuće elite u Ugarskoj deklarisanе početkom XX veka: poljoprivreda uvek treba da ima prednost nad industrijom. Neki istaknutiji rukovodioci radničkog pokreta u Ugarskoj su zbog takve političke orijentacije

smatrali jednim od prevashodnih zadataka radničke klase i socijalističkog pokreta u Ugarskoj to da doprinese pobjedi kapitalista nad agrarcima, odnosno, kapitalizma nad feudalizmom, kako oni u političkom žargonu nazivaju političku nadgradnju čiji su glavni nosioci agrarci. U slučaju Vojvodine bez sumnje i politika favoriziranja centra na račun periferija ima udela u tome zašto onde nije došlo do industrijske revolucije većih razmera u gradskom sektoru privrede. Odras industrijske revolucije na poljoprivredu Vojvodine takođe je veoma složeno pitanje, te se u njegovu analizu ovog puta nisam upuštao. Sama činjenica da je veleposed bio zainteresovan za držanje u pripravnosti ogromne armije rada za špiceve od proleća do jeseni, da ni na polju mehanizacije poljoprivrede nije se mnogo odmaklo mada se i u zemljoradnju uvlače parni plugovi i kosačice, i to premda izuzetno, sa traktorskom a ne zaprežnom vučom, a vršidba 1900-ih godina već se gotovo isključivo obavlja parnim mašinama.

EINIGE ASPEKTE UND RESULTATE DER INDUSTRIALISIERUNG DER WOIWODINA BIS ZUM JAHRE 1914

Die industrielle Revolution in der Woiwodina im Zeitraum von ihren ersten Anfängen bis zum Jahre 1914 einer Analyse unterziehend, widmete ich meine besondere Aufmerksamkeit folgenden Fragen: Wie waren die geschichtlichen Verhältnisse und der politische Spielraum, welche den Umfang und Dynamik des industriellen Fortschritts bestimmten; welche Rolle spielte die Politik der staatlichen Subventionen zum Nutzen der Industrie und die Bevorzugung des zentralen Teiles des ungarischen Staates auf Kosten der Randgebiete; bei welchen Zweigen der Industrie kam es früher, beziehungsweise später zur industriellen Revolution und aus welchen Ursachen; welche Auswirkungen verursachten die Krisen der Hyperproduktionen auf die industrielle und wirtschaftliche Entwicklung im Allgemeinen, und schliesslich, welche Rolle die Monopole in der Woiwodina im erwähnten Zeitraum spielten.

Vom geschichtlichen Standpunkt aus gesehen, waren die Gebiete welche die heutige Woiwodina bilden, schon zur Zeit des Verfalles des Feudalismus rückständig, was die Technik und die Arbeitseinteilung betrifft, und es gelang nicht mehr diese Rückständigkeit bis zum Ende des erwähnten Zeitraumes zu bewältigen. Dies bedeutet, dass in diesen Gebieten auch keine einfachen kapitalistischen Kooperationen werden Manufakturen zu Stande kommen konnten, sogar auch nicht nach der Revolution 1848/49, als mit der Abschaffung der Leibeigenschaft das grösste Hindernis für eine kapitalistische Entwicklung verschwand.

Die Entwicklung der Industrie in der Woiwodina verlief im Schatten der österreichischen, und nach dem österreichisch-ungarischen Ausgleich im Jahre 1867, auch im Schatten der Budapester Industrie und einer Anzahl wesentlich kleinerer und unentwickelterer Industriezentren Ungarns, sie verblieb so im Hintergrund, und konnte darum keine grössere Resultate verzeichnen, Einigermassen bildeten eine Ausnahme nur einige Zweige der Lebensmittelindustrie, vor allem Mühlen und Unternehmungen für Verarbeitung, welche Dank des Überflusses von Rohstoffen und der billigen Saisonarbeitskräfte, gute Fortschritte erzielten. Die kennzeichnenden Merkmale dieser Industrie sind neben der saisonmässigen Produktion, eine verhältnismässig gute technische Ausrüstung, Verwendung leistungsfähiger Dampfmaschinen von den siebziger Jahren des 19. Jahrhunderts an, Beschäftigung einer kleinen Anzahl Arbeiter, und ferner Anheuerung ungelernter Arbeiter (eine Ausnahme bildet das Bedienungspersonal der Betriebs- und Arbeitemaschinen) welche in der Landwirtschaft als Tagelöhner oder Saisonarbeiter beschäftigt sind. Ähnlich steht es auch mit den Unternehmungen für Hanfverarbeitung, Zuckerfabriken und Ziegelbrennereien, welche neben der Mühlenindustrie auf dem Gebiet der industriellen Revolution die meisten Fortschritte erzielten.

Der Staatsprotektionismus kam in Ungarn verhältnismässig früh zur Geltung, als Politik der Förderung der Industrie von Seiten des Staates. Dies hatte unbestreitbar eine günstige Auswirkung auf die industrielle Entwicklung der heutigen Woiwodina, wenn auch diese Politik mit einer Bevorzugung der zentralen Landesteile auf Kosten der Randgebiete, in ersten Reihe durch degressive Tarife auf den Bahnen verbunden war.

Die Woiwodina, wenn auch in industrieller Hinsicht relativ und absolut rückständig, verblieb doch nicht fern des Weltgeschehens, und auch nicht verschont von den Erschütterungen in der kapitalistischen Welt. Die Ärmern und schwächer Entwickelten sind immer bedeutend schwerer betroffen von den Krisen der Hyperproduktion. Aus diesem Grunde wurde auch die Wirtschaft der Woiwodina, angefangen von der ersten Krise im Jahre 1873, bis zur letzten, unmittelbar vor dem Ausbruch des Ersten Weltkrieges, schwer in Mitleidenschaft gezogen.

Im letzten Jahrzehnt des 19. Jahrhunderts begann auch in der Woiwodina der Prozess einer Gründung der Monopole, welche im Anfang des 20. Jahrhunderts ihre Vorherrschaft im Bankwesen und in der Industrie zur Geltung brachten. Alle bedeutendere Banken und Sparkassen in der Woiwodina fielen den fünf grössten Bankhäusern Ungarns zu. Gleichzeitig kam es bei vielen Fabriken in der Woiwodina zu einem Aufschwung, welcher ihre Umbildung zu Aktiengesellschaften ernötigte. Als Beispiel führe ich an, dass es zwischen den Jahren 1867—1873 in der Woiwodina zur Gründung von nur 4 industriellen Aktiengesellschaften mit einem Gesamtkapital von 820.000 Forint kam, schon im Jahre 1911 aber verfügte nur die Aktiengesellschaft der Batschkaer Zuckerfabriken allein über ein Grundkapital von 5,000.000 Kronen (2,500.000 Forint). Fast alle der bedeutenderen industriellen Unternehmungen in der Woiwodina gehörten einer der mächtigen Gruppierungen des Finanzkapitals an. Nebenbei wurde die Woiwodina im gewissen Sinne ein Ausgangspunkt des ungarischen Kapitals nach dem Balkan. Allerdings wurde diese Frage, und die Frage welche Rolle dem ungarischem Finanzkapital in den deutschen Plänen: Drang nach Osten und Mitteleuropa zugedacht wurde, noch nicht einer eingehenderen Betrachtung unterzogen.

Die erreichten Resultate auf dem Gebiete der Industrialisierung der Woiwodina sind zweifellos von Bedeutung. Die Woiwodina erlebte in einigen Zweigen auch die industrielle Revolution. Die erste Entwicklungsstufe dieser Revolution endete im letzten Jahrzehnt des 19. Jahrhunderts, und dann nahm

die zweite Entwicklungsstufe ihren Anfang mit der Einführung des Verbrennungsmotors und der elektrischen Energie in den Prozess der Produktion. Das hauptsächlichste Merkmal der Industrie in der Woiwodina ist doch neben den schon vorerwähntem (Saisonarbeit, verhältnismässig gut entwickelte technische Grundlage, kleine Anzahl beschäftigter Arbeiter, u.s.w) ihre grosse Anzahl kleiner Unternehmungen. Eine Ausnahme bilden nur einige Mühlen mit Mehlerzeugung, Zuckerfabriken, ferner einige Hanffabriken mit Seilereien und Leinwerbereien, und natürlich die grösste und bedeutendste Fabrik in der Woiwodina, die Zementfabrik in Beočin, welcher eine verhältnismässig bedeutende Rolle zufiel, auch auf dem Gebiete der revolutionären Vervollkommnung des technischen Prozesses in der Zementfabrikation.

Der Staatsproletariat kam in Ungarn verhältnismässig früh zur Geltung als Politik der Förderung der Industrie von Seiten des Staates. Dies hatte unbestritten eine günstige Auswirkung auf die industrielle Entwicklung der Woiwodina, wenn auch diese Politik mit einer Beworragung der künftigen Landwirte als Kosten der Revolution, in einem Masse durch degenerative Takte an den Bahnen verbunden war.

Die Woiwodina, wenn auch in industrieller Hinsicht relativ rückständig, verhielt sich doch nicht fern der Weltgeschichte, und auch nicht verschont von den Erschütterungen in der kapitalistischen Welt. Die Ärmern und schwächeren Entwicklungen sind immer bedeutend schwerer betroffen von den Krisen der Hyperproduktion. Aus diesem Grunde wurde auch die Wirtschaft der Woiwodina, angefangen von der ersten Krise im Jahre 1873 bis zur letzten, ununterbrochen von dem Ausbruch der ersten Weltwirtschaftlichen Revolution betroffen.

Im letzten Jahrzehnt des 19. Jahrhunderts begann auch in der Woiwodina der Prozess einer Gründung der Monopole, welche im Anfang des 20. Jahrhunderts ihre Verherrlichung im Bankwesen und in der Industrie zu Geltung brachten. Als bedeutendste Bank mit 25 Prozenten in der Woiwodina ist die Bank für Handel und Industrie zu erwähnen, welche im Jahre 1887 in der Woiwodina eine Niederlassung eröffnete. Die Gründung der Bank war zwischen den Jahren 1887-1892 in der Woiwodina eine Gründung von 4 industriellen Aktiengesellschaften mit einem Gesamtvermögen von 300.000 Forint zum Schluss im Jahre 1897 über verfügt mit der Aktienkapital der Bank zum Schluss im Jahre 1897 über ein Grundkapital von 200.000 Forint (200.000 Forint). Fast alle die bedeutendsten industriellen Unternehmen in der Woiwodina gehörten einer der wichtigsten Kapitalgesellschaften des Landes an. Nebenbei wurde die Woiwodina im gewissen Sinne ein Ausgangspunkt des russischen Kapitals nach dem Balkan. Allerdings wurde diese Frage, dass die russische Kolle zum russischen Kapital in den russischen Plänen durch nach Osten und Wirtlichkeit zugewandt wurde, noch nicht einer eingehenden Betrachtung unterworfen.

Die wichtigsten Resultate auf dem Gebiete der Industriellen in der Woiwodina sind zweifelslos von Bedeutung. Die Woiwodina erfuhr in einem Masse auch die industrielle Revolution. Die erste Hälfte des 19. Jahrhunderts endete im letzten Jahrzehnt des 19. Jahrhunderts und dem Beginn

SADRŽAJ — INHALT — SOMMAIRE

ACTA

HISTORICO-OECONOMICA IUGOSLAVIAE

Časopis za ekonomsku povijest Jugoslavije

Часопис за економску историју Југославије

Časopis za ekonomsko zgodovino Jugoslavije

Списание за економска историја на Југославија

VOL. I

REDAKCIJA

**IVAN ERCEG, NIKOLA GAČEŠA, KEMAL HRELJA,
DŽEVAD JUZBAŠIĆ, DANICA MILIĆ, ANĐELKO RUNJIĆ,
JOŽE ŠORN, NIKOLA VUČO, DANČO ZOGRAFSKI**

GLAVNI I ODGOVORNI UREDNIK

IVAN ERCEG

**Redakcija »Acta historico-oeconomica Iugoslaviae«, 41000 Zagreb,
Strossmayerov trg 2 (privremeno)**

**Pretplatu i narudžbe slati na »Školska knjiga«, 41000 Zagreb,
Masarykova 28**